

*Kuvre qəbirstanlıǵında Lui Brayın qəbirüstü tunc büstü.
Heykəltəraş: Etyen Leru (Etienne Leroux)*

“Azərbaycan Demokratiya Ocağı”nın (Yöteburq) təşəbbüsü ilə tərcümə edilmiş bu kitabçanın çap xərcini Azərbaycan Federasiyası – İsveç (AFİ) ödəmişdir.

Broschyren är översatt med initiativ från “Azerbajdzjanska Föreningen för Demokrati” (Göteborg) och dess tryckkostnader är betald av Azerbajdzjanska Riksförbundet i Sverige.

Əsərdəki şəkillərdən çoxunun əldə olunmasına yardım etmiş Amerika Korlar Fonduna (American Foundation for the Blind – AFB) ayrıca təşəkkürlər.

BEATRİS KRİSTENSEN ŞÖLD

BİR YAZI SİSTEMİ YARADICISI:

LUİ BRAY

BAKİ – 2011

BBK.0.0

Ş-0

Beatris Kristensen Şöld. “Bir yazı sistemi yaradıcısı: Lui Bray”. Stockholm: Nöqtə Yazısı Komitəsi, Danışan kitablar və Nöqtə Yazısı kitabxanası. 2005

Beatrice Christensen Sköld. “Louis Braille: skapare av ett skriftsystem”. Stockholm: Punktskriftsnämnden, Talboks- och punktskriftsbiblioteket. 2005.

E-kitab/ -bok: <http://www.tpb.se/filer/trycksaker/pdf/louisbraille.pdf>

Tərcümənin redaktoru, açıqlama və qeydləri hazırlayan:

Arif Rəhimoğlu

Översättning redaktör och kommentator: Arif Rahimoglu

İsveçcədən çevirənlər:

Vəfa Nəsirova, Gözəl Nəsirova, Sona Rəhimova

Översättare från svenska: Vafa Nasirova, Gözel Nasirova, Sona Rahimova

Redaktoru: Əli Şamil

Korrektoru: Aynur Qəzənfər qızı

Kitabın tərtibatçısı: Mübariz Cəfər oğlu

Ş Beatris Kristensen Şöld, Bir yazı sistemi yaradıcısı: **Lui Bray**
Bakı, Qismət, 2011, 53 səh.

ISBN91- 88132–40-4

Azərbaycan mətni © Arif Rəhimoğlu
Azerbajdzjansk text © Arif Rahimoglu

© Qismət, 2011

Kitabçada gözdən əlillər üçün yaradılmış əlifbanın tarixinə toxunulur, belə bir əlifba hazırlamağa yönəlik ilkin cəhdlərlə bağlı bəlli bilgilər verilir, ən başlıcası, bu gün dünyada geniş yayılan və gözdən əlillər üçün ən uyğun yazı sayılan Bray əlifbasının (nöqtə yazısının) qurucusu Lui Brayın həyatı (1809 – 1852), ailəsi, taleyi, yaratdığı yazı sisteminin özəllikləri, Bray yazısının ilkin qaynaqları, yazılış qaydaları, keçdiyi enişli-qalxışlı dövrləri vb. məsələlər araşdırılır. Əsərdə Lui Brayın not yazısı və başqa tapıntıları da gözdən keçirilir.

Kitabçanın Azərbaycan çapı üçün müəllif özü ayrıca bir kiçik ön söz də yazmışdır.

Lui Brayın anadan olmasının 200 illik yubileyinə bir ərməğan kimi hazırlanan bu dəyərli əsər Azərbaycan oxucusunu altı nöqtənin işığında aydın bir dünya yaratmış Lui Bray ilə daha yaxından tanış etmək hədəfi daşıyır. Çox sevindiricidir ki, kitabçanı İsveçdə yaşayan üç Azərbaycan gənci təmənnəsiz olaraq İsveçdən dilimizə çevirmişdir.

İçindəkilər

Azərbaycan nəşrinə ön söz	7
Braydan öncə kor yazısı	8
Qaynaq durumu	14
Lui Bray (1809–1852)	
<i>Kuvredəki uşaqlıq</i>	15
<i>Kral Gənclər İnstitutunda tələbə</i>	20
<i>Yeni rektor</i>	24
<i>Müəllim</i>	25
Nöqtə yazısı yaradılır	
Sonoqrafiyanın yaradıcısı Şarl Barbye	28
Lui Brayın nöqtə yazısı	32
Not yazısı	36
Nöqtə yazısı rəsmən bəyənilir	38
Düfo rektor olur	39
Lui Brayın başqa tapıntıları	44
Brayın xəstəliyi və ölümü	46
Söz ardı	50
Tövsiyə qaynaqlar	51

AZƏRBAYCAN NƏŞRİNƏ ÖN SÖZ

Bu kiçik əsər Lui Brayın (1809 – 1852) 200 illik yubileyi (yanvar 2009-cu il) qarşısında İsveç ictimaiyyəti üçün yazılmışdı. O, dünyada bəlkə də ən çox tanınan və gözdən əlillərin oxuma-yazma öyrənmələrində ən önəmli ağırlığı olan kor şəxsdir.

Mən əsərin Azərbaycan dilinə çevrilməsi ilə çox qürur duyuram. Ümid edirəm ki, bu təşəbbüs Bray nöqtə yazısının Azərbaycanda da gəlişməsinə yardım edə biləcəkdir. Nöqtə yazısı gözdən əlillər üçün olan başqa yazı sistemlərindən həm oxuna, həm də yazıla bilməsi ilə fərqlənir. 1953-cü ildən bəri YUNESKO onu kor yazısı olaraq tövsiyə etmişdir.

Stokholm 27 avqust 2010

Beatris Kristensen Şöld

Fəlsəfə doktoru

***“Korlar üçün bütün dərslər bu şəxslərin
oxumağı bacarmağına əsaslanır”***

Valentin Aüy

BRAYDAN ÖNCƏ KOR YAZISI

Adətən, tiflopedaqogikanın ¹ atası sayılan Valentin Aüy (Valentin Haüy)² deyir ki, korlar üçün bütün dərslər bu şəxslərin oxumağı bacarmağına əsaslanır. Yüzillər boyunca korlar üçün cürbəcür kamil yazı sistemi yaradılmasına cəhdlər olunmuşdu. Çox zaman bu cəhdlər ancaq yüksək sinif adamları üçün əlverişli idi. Yalnız 1700-cü illərin sonlarında daha çox adam üçün böyük tirajda qabartma yazı təqdim edən bir neçə gerçək cəhd edildi.

Bu, 1784-cü ildə Valentin Aüyün Parisdə ilk Korlar İnstitutu qurması³ ilə baş verdi. İnstitutun özülü bu oldu ki, Aüy korların “təsvir yetənəkli” olmasını və əgər qabartma yazı olarsa, onların oxuya biləcəyini kəşf etdi. Aüy həm də yazmağı öyrədirdi. Belə ki, yazı metal qələ-

¹ Tiflopedaqogika (Yunan.typhlos ”kor” + pedaqogika) gözdən əlillərin təlim və tərbiyəsi haqqında elm olub defektologiyanın bir sahəsi sayılır.

² Əsərdə işlənən bütün özəl adların Azərbaycanca ilk yazılışından sonra mötərizə içərisində adın orijinal yazılışı verilir, sonrakı məqamlarda isə yalnız Azərbaycan yazılışı göstərilir. Avropa kökənli bu adların Azərbaycanca düzgün yazılışına dəyərli yardımları üçün Aytən Məmmədova və Türkey Rəhimovaya təşəkkürlərimizi bildiririk.

³ Əslində 1784-cü ildə Valentin Aüy (1745–1822) öz evində və öz vəsaiti hesabına gözdən əlillər üçün məktəb açmış, 1790-cı illərdə isə bu məktəb dövlət hesabına keçirilərək İnstituta çevrilmişdir.

min köməylə qalın kağızda böyük hərflərlə tərsinə yazılırdı və kağızın arxa səhifəsində həmin yazı düzünə dönmüş biçimdə qabartmalı görünürdü. İllər boyunca Danimarka Krallığı Korlar İnstitutunun müdiri olmuş Yuhannes Moldenhauer (Johannes Moldenhawer. 1829–1908) deyir ki, bu yazı daha çox korlardan ötrü yazmağı istəyənlərə və mətni bir az yaxından anlamağı bacaranlara uyğun idi. Aüy istəyirdi ki, çap yazısı adi çapla qabartmanın birləşimi olsun, beləliklə də, korlar və görənlər eyni kitabları oxuya bilsinlər. Onun ilk böyük pedaqoji yazısı – *“Korların təhsili haqqında araşdırma”* (*“Essai sur l’éducation des aveugles”*) elə həmin bu üsulla çap edilmişdir. Mətbəə ilə əl yazısı arasında bir “standart” əldə etmə cəhdi olaraq bu yazıda hərflərin çapvari əl yazısı özəlliyi var.

1800-cü illərin başlarında Danimarka, Prussiya, İsveç və Avstriyada korlar institutu quruldu. Aüy pedaqogikasını isə yalnız doktor Tsoynenin (Zeune)⁴ yönətdiyi Prussiya institutu tətbiq etdi. Aüy özü çar I Aleksandrın tapşırığı ilə Sankt-Peterburqda bir institut qurdu və 1806 – 1819-cu illərdə orada yaşadı. Heç də hər korlar institutu qabartma yazısını öyrətmirdi. Örnəyin, Danimarka Krallığı Korlar İnstitutu yönətimi öncəki tarixində yazı və oxunun tədrisinə qarşı çıxırdı.

Napoleon hakimiyyəti dövründə Parisdəki Aüy İnstitutu təxminən bağlanmışdı. Öncə 1815-ci ildə insti-

⁴ Alman alimi professor Yuhan Avqust Tsoyne (Johan August Zeune. 1778 – 1853) nəzərdə tutulur.

tuta Sebastian Qiye (Sébastien Guillié)⁵ rektor qoyuldu. O, hardasa on beş il aradan sonra çap işini yenidən başlatdı. Bu arada, Qiye qabartma ilə Fransızca, İtalyanca və İngiliscə dərs kitablarının çapına da icazə verdi. O kitablardan birini oğlu kor olan, soylu bir İngilis xanımı Elizabet Louter (Elizabeth Lowther) satın aldı. Xanım Louter çalışdı ki, Aüy metodu əsasında özü də kitab çap etməyə çalışdı, ancaq çap etdikləri xoşuna gəlmədi. Onda o, stenoqrafiya müəllimi olan Tomas Lukasa (Thomas Lucas) üz tutaraq xahiş etdi ki, qabartma yazı üçün yeni bir sistem irəli sürsün. 1833-cü ildə Lukas bir fonetik əlifba çap etdi. Hərflər latın əlifbasında yox, Bayrom (Byrom) qısa yazıları⁶ adlanan bir yazı biçimində qurulmuşdu. Onlar yarım dairə, cızıq və nöqtələrin çeşidli birləşimlərindən ibarət idi.

Korlar üçün fonetik yazı üzərində çalışan başqa bir İngilis də Ceyms Frere (James Frere) idi. Onun sistemi Lukasınkına bənzəyir, ancaq öncə soldan sağa, sonra da sağdan sola oxunurdu və beləcə davam edirdi ki, bu oxu sistemini⁷ sonralar Uilyam Mun (William Moon) da qəbul etmişdi.

⁵ İxtisasca hərbi həkim olan Sebastian Qiyenin (Sébastien Guillié. 1780 – 1865) avtoritar davranışları ciddi narazılıqlar yaratmışdı. Bir çoxları ilə toqquşan S.Qiye 1817-ci ildə Valentin Aüyü institutdan uzaqlaşdırmış, hətta göstəriş vermişdi ki, onu instituta buraxmasınlar. 1821-ci ildə S.Qiye institutdakı müəllimlərdən biri ilə olan macərasına görə işdən çıxarıldı, onun yerinə keçən yeni rektor A. *Pinye isə* institutun banisi Valentin Aüyü dərhal instituta dəvət etdi və avqustun 21-də onu böyük təntənə ilə qarşıladı.

⁶ Mançesterli həkim və şair Con Bayronun (John Byrom.1692 – 1763) ixtirası olan stenoqrafik yazı nəzərdə tutulur.

⁷ Dilçilikdə bu üsul **bustrofedon** (Yunan.bous “öküz” + strofe “dönmək” sözlərindən) adlanır.

Aüyün böyük heyranlarından biri olan mütərəqqi Şotland keşiş Ceyms Qall (James Gall)⁸ onun yazısını Lukas kimi yenidən yaratmağa yox, yaxşılaşdırmağa çalışdı. Bir sıra sınaqlardan sonra o, üçbucaqlı əlifba adlandırdığı bir əlifba ortaya çıxardı. Onun nəzəriyyəsi bu idi ki, kəskin olmayan əyri xətlərdənsə, bucaqlar daha asan duyula bilər. Əlifba 26 hərfdən və bəziləri sətirin üzərində, bəziləri isə altında olmaqla bir neçə işarədən ibarət idi. Aüy əlifbasındakı kəskin olmayan bütün əyri xətlər kəskin, örnəyin, böyük E hərfi kimi, iti bucaqlara çevrildi. Həmçinin, Qallın əlifbası üç ölçüdə idi və ən böyüyü yeni başlayanlar üçün düşünülmüşdü. Uyğun qurğuşun tipləri istehsalına yardım etmək istəməyən mətbəə gildası ilə gerçək savaştan sonra Qall öz çap tipini də icad etdi. 1826-cı ildə Qall çoxu dini içerikli olmaqla kitab çapına başladı.

Amerikada korlar üçün ilk məktəblər 1831-ci ildə Boston və Filadelfiyada quruldu. Bir neçə il sonra qabartma yazının da çapı da başlandı. Korlar üçün Perkins İnstitutu və Massaçuset Yurdu (Perkins Institute and Massachusetts Asylum for the Blind) adlanan Boston məktəbinə Samuel Gridley Houe (Samuel Gridley Howe) rəhbərlik edirdi. Perkinsdə müdir işləməzdən öncə Houe Avropanı gəzmiş və korlar institutlarının çoxunu ziyarət

⁸ Ceyms Qall (James Gall.1808 – 1895) üçbucaqlı əlifba hazırlamaqla yanaşı, həm də ulduz atlası tərtib etmiş və Edinburqda Karruber Xristian Mərkəzi (Carrubers Christian Centre) adlı kilisənin qurucusu olmuşdur.

etmişdi. Onun yaratdığı və Boston Layn (Boston Line) adlanan sistem bucaqlı latın hərflərindən ibarət olub Qallınkına çox bənzəyirdi. Bu sistem sonrakı 50 il boyunca ABŞ-da korlar üçün ən çox istifadə edilən yazı sistemi idi. Ancaq Filadelfiyadakı məktəbdə latın əlifbası əsasında qurulan özümlü bir qabartma əlifba da hazırlanmışdı.

Korlar üçün yazı sistemlərinin çoxunu görənlər yaratmışdı. Öz yazı sistemini yaradan ilk kor şəxs isə Edinburqda klassik dil müəllimi olan Aleksandr Hey (Alexander Hay) idi. O, 1832-ci ildə Şotland Kral İncəsənət Cəmiyyəti (The Royal Scottish Society of Arts) üçün hazırladığı bir məqaləsində “Korların Oxuması Üçün Toxunma İşarələr” (“Palpable Notation for the use of the Blind”) adlandırdığı yazı sistemini təqdim etdi. Bu cəmiyyətdə kor yazısı sorununa maraq o qədər çox oldu ki, kor yazısını çap etmədə ən yaxşı əlifbanı və ən yaxşı metodu ortaya çıxartmaq üçün bir yarış elan edildi. Yarışı Londonda yaşayan və çeşidliliklər konstruktoru kimi tanınan Edmund Fray (Edmund Fry) qazandı. Frayın yazısı ucu cızıqsız (sans-serif) sadə Latın böyük hərflərindən ibarət idi. Yarış boyunca ilk dəfə olaraq dərşışıldı ki, kor yazısı latın əlifbasınanı uyğunlaşdırılmalıdır, yoxsa korların ayrıca öz uyğun sistemlərimi olmalıdır? Ayrıca bir kor yazı sisteminə qarşı başlıca dəlil bu idi ki, o, korları toplumdan böyük ölçüdə təcrid edə bilərdi.

Şotlandiya Cəmiyyəti mükafatı Fraya verməklə Latin hərflərindən istifadəni tövsiyyə etmiş oldu. Onun əlifbası ün qazandı və dəyişik biçimləri Avropa boyunca bir çox kor məktəblərində istifadə edildi. Örnəyin, naşir U.M.Uatts (W.M.Watts) Manilladakı Kor və Karlar İnstitutu üçün Frayın metodu ilə kitablar çap etdi. O həm də əlifbanı böyütdü ki, Å⁹, Ä¹⁰, Ö hərflərini də içərsin (ehtiva etsin).

Keşiş Uilyam Mun¹¹ yaşlı çağında görmə qabiliyyətini itirmişdi. O, Latin əlifbasına əsaslanan, ancaq korlar üçün uyğun olan bir yazı ortaya qoymaq üçün 1840-cı illərdə sınaqlar aparmağa başladı. O, çeşidli mövqələrdə 26 hərfi və dörd qısaltmanı təmsil edən doqquz əsas formalı bir sistem yaratdı. Bu yazı Latin əlifbasında oxumağı öyrənmiş bütün yaşlı korlara uyğun idi. Mun yazısı bütün sonrakı 1800-ci illər boyunca və 1900-cu illərin başlarında Tomteboda İnstitutunda¹² nöqtə yazısı ilə yanaşı istifadə olundu.

⁹ A üstü dairə – å hərfi o səsini bildirir.

¹⁰ A üstü yanaşı iki nöqtə – ä hərfi e/ə səslərini bildirir.

¹¹ Görmə qabiliyyətini 21 yaşında itirmiş İngilis dok.Uilyam Mun (William Moon. 1818 – 1894) nəzərdə tutulur. O, 1845-ci ildə gözdən əlillər üçün Mun yazısı (Moonskrift) adı ilə tanınan bir yazı yaratmışdır ki, hələ də Böyük Britaniyada istifadə edilməkdədir.

¹² Tomteboda Məktəbi, yaxud Tomteboda İnstitutu və ya Tomteboda Korlar İnstitutu deyilən bu tədris ocağı 1879-cu ildə yaradılmışdır və Stokholmun Solna bələdiyyəsi ərazisindədir.

Gənc Lui Bray¹³ 1825-ci ildə öz nöqtə yazı sistemini hazırlayanda durum belə idi. Bu kitab da məhz Bray və onun kəşfi haqqındadır.

QAYNAQ DURUMU

Lui Bray haqqında çox yazılmışdır. Ancaq onların böyük bir bölümü romantikləşdirilmiş hekayələrdir. Yalnız Fransız Pyer Anrinin (Pierre Henri) 1952-ci ildə Fransızca çap edilən və elə həmin il Elizabet Uaythed (Elizabeth Whitehead) tərəfindən İngiliscəyə çevrilən “Lui Bray” əsəri¹⁴ daha geniş bir elmi əsər adlandırıla bilər. Bu kitab 1987-ci ilədək yalnız nöqtə yazısı ilə nəşr olunmuşdu və onun İngiliscə tərcüməsini Güney Afrika Milli Korlar Şurası (The South African National Council for the Blind) adi yazı ilə çap etmək icazəsi aldı.

Anrinin kitabı, əsasən, Andre Pinyenin (André Pignier)¹⁵ bioqrafik qeydləri (1859) və onun Kral Kor Gənclər İnstitutundakı (l’Institut Royale des Jeunes Aveugles) tarixçəsi ilə İppolit Koltanın “*Lui Brayın bioqrafiyası haqqında qeydlər*”i (Hippolyte Coltat. *Notice biographique sur Louis Braille*.1853) üzərində

¹³ Fransızca yazılışı **Louis Braille** və deyilişi **Lui Bray** olan bu adın Azərbaycanca doğru yazılışı fonetik prinsipə görə, elə **Lui Bray** biçimində olmalıdır. Biz adın Rus, yaxud başqa hər hansı bir dildəki yazılışını yox, birbaşa orijinalda necə olmasını və orijinala uyğun Azərbaycanca doğru deyilişini əsas götürdüyümüz üçün onu məhz **Lui Bray** kimi yazırıq.

¹⁴ İngiliscə 1987-ci ildə çap edilmiş əsərin adı belədir: Henri Pierre. “The Life and Work of Louis Braille 1809 – 1852” (Anri Pyer. “Luis Braylın (1809 – 1852) həyat və yaradıcılığı”).

¹⁵ Bu şəxsin tam adı belədir: Aleksandr Fransua-Rene Pinye (Alexandre François-René Pignier).

qurulmuşdur. Brayın həyatının sonlarında Pinye İnstitutun rektoru idi. Başqa bir çağdaş qaynaq İppolit Koltadır. O özü də kor olub, Lui Braynın yaxın dostu idi. Braynın ölümündən sonra o, qısa bir bioqrafiya yayınladı. Nə yazıq ki, orijinal arxiv sənədlərinin çoxu, Anriyə görə, Korlar İnstitutunda baş verən yanğında məhv olmuşdu. 1999-cu ildə İNJA Arxivi¹⁶ YUNESKO-nun köməyi ilə Braydan qalan məktubları çap etdi. Məktubların böyük bir bölümü 1831 – 1851-ci illər dönəmi ilə ilgili olub **Pinyeyə** yönəlikdir və Brayın doğma kəndi olan Kuvredə yazılmışdır.

İsveçcə Bray haqqında yalnız bir neçə qısa məqalə var. Ən son məqaləni Erik Blüşer (Eric Blücher) yazmış və bu məqalə 1972-ci ildə Brayın yubileyi ilə bağlı Korlar Dərnəyinin “*Kor yazısı*”nda çap edilmişdir.

Lui Bray (1809–1852)

Kuvredəki uşaqlıq

Lui Bray 4 yanvar 1809-cu ildə Parisin yaxlaşiq 25 kilometrliyindəki Sena və Marna (Seine-et-Marne) vilayətinin Kuvre (Coupvray) kəndində doğulmuşdur. Qonşu Jablin qəsəbəsindən olan bir kəndli qızı 8 yanvar bazar günü onu xaç suyuna salmağa apardı. Luinin doğulduğu ev də, Kuvredəki o kiçik kilsə də hələ durur. Onun uşaqlığı haqqındakı bilgilərin çoxu Lui Brayın dostu İppolit Koltanın yazdığı bioqrafiyadan götürülmüşdür. Özü uşaqlıqdan kor olan Kolta Brayla yaşıd və Paris Korlar

¹⁶ İNJA Arxivi (Archive İNJA) = Milli Kor Gənclər İnstitutunun (l’Institut National des Jeunes Aveugles) Arxivi

İnstitutunun tələbəsi idi. Korlar İnstitutunun rektoru Andre Pinye də Brayın uşaqlığının canlı təsvirini verir.

Ata Simon-Rene Bray (Simon-René Braille. 1764 – ?) sərrac (yəhər ustası) idi. Lui olanda anası Monik Baronun (Monique Baron) 41 yaşı vardı. Daha öncə o, üç uşaq doğmuşdu və onların ən kiçiyi Luidən 11 yaş böyük idi. Lui Brayın doğum şəhadətnaməsində əyalət həkimi Molin o yaşda bir qadının yenidən necə ana ola bilməsi ilə bağlı öz şaşqınlığını dilə gətirir. İppolit Koltaya görə, “qazandibi uşaq”¹⁷ həm də ata-ananın sevimli uşağı oldu. Kolta deyir ki, “atası onu bir təskinlik, kömək və qocalıq dostu kimi görürdü”.

Ailə varlı deyildi, ancaq özlərinin evi, ev heyvanları, baxçası və üzüm bağı vardı. Onların evi kənddəki ikinci sənətkarın evi yaxınlığında idi. Sərraclıq sənəti atadan oğula miras qalmışdı. Simon-Rene çox bacarıqlı bir mütəxəssis kimi ad qazanmışdı və ona görə də, bütün İldö-Frans əyaləti üzrə müştəriləri vardı.

Deyilənə görə, Lui qeyri-adi dərəcədə öyrənmə maraqlısı bir uşaq idi və yetərinə böyüyən kimi saatlarla atasının emalatxanasında oturub onun işini izlərdi. Lui gözünü də elə həmin bu sərraclıq emalatxanasında zədələdi. 1812-ci il idi. Adəti üzrə, nəzarətsiz bir anda atasının iş masasına dırmaşıb bir biz qapdı. Dəri qayıışı deşmək istəyəndə biz sürüşdü və gözünə dəydi. Yarasına

¹⁷ Mətnə: “skrapbullen”. Finlandiya İsveççəsinə məxsus bu söz İsveç ədəbi dilində “sladdbarn” kimi işlədilir və çox keç doğulan uşağı – artıq gənc olmayan ata-ananın qırx yaştan sonra doğulmuş sonbeşiyini bildirir. Azərbaycanda bu anlamı bildirmək üçün daha çox “tabut zıncırovu”, “qazandibi” vb. b.k. deyimlər işlədirlər.

infeksiya düşdü və infeksiya o biri gözünə də keçdi. O çağlarda bu cür infeksiyaları durduracaq hər hansı bir antiseptik yox idi. Beləliklə də, Lui Bray üç yaşında kor oldu. Ailəsi üçün bu, sərt bir zərbə idi, ancaq şokdan ayılıb qərarlaşdırdılar ki, bu situasiyada ən yaxşı nədirsə, onu etsinlər. Ata-anası hər yöndən çalışdılar oğlana elə tərbiyə versinlər ki, öz-özünü dolandıra bilsin. O çağlarda bir kor üçün başqa alternativ ya kənd dilənçisi, ya da bazar təlxəyi olmaq idi. Hətta Kuvredə də belə bir kor dilənçi vardı.

Kuvredə Lui Bray muzeyi. Sərrac emalatxanası

Deyilənə görə, atası bir çəlik düzəltdi ki, Lui yön bəlihləmə üçün yararlanı bilsin. Koltanın anlatdığına görə, Lui özü tapdı ki, gedərkən o, mahnı oxuyursa və ya

zümzümə edirsə, öz səsinin əks-sədası ilə barıları, divarları və öz yolu üstündəki daha böyük əşyaları aydınlaşdırı bilər. Bir yerdən ötüb gedərkən addımlarının sayını belə yadda saxlayırdı. Ardınca o tapdı ki, toxunma duyğusu kimi iybilmə duyğusunun da yararı yaxlaşığı eyni dərəcədə böyükdür. O, anasının və qonşunun soğan supunu iyinə görə ayırd edə bilirdi.

O, adəti üzrə, tez-tez atasının emalatxanası önündə bir kətildə oturur və yanından ötüb-keçən insanları müşahidə edirdi. Tezliklə o, kənd camaatının ayaq səslərini tanımağı öyrəndi və onları öz adları ilə salamlayaraq hamını heyrləndirdi.

Luinin beşinci ad günündən etibarən Monik və Simon-Rene onun gələcək ehtiyacları üçün düzənli olaraq pul yığmağa başladılar. Ancaq Napoleonun ruslara yenilməsi vergiləri yüksəltdi ki, bu da tezliklə onların qənaətinə zərbə vurdu. Bu arada, Braylar ailəsi öz inək və atlarını hərbi güclərə verməli oldu. Napoleonun hakimiyyətdən düşməsindən sonra da Kuvredə kəndlilərin durumu ağır idi. Onlar qalib orduya iki il boyunca yer vermək məcburiyyətində qaldılar.

Buna baxmayaraq, 1815-ci ilin yazında kəndlilərin durumu bir az yaxşılaşdı. Onda Jak Pallüi (Jacques Palluy) adlı bir gənc kəndin yeni keşişi oldu. O öz keşişlik xidmətinin ilk aylarında bütün kəndliləri, həmçinin Bray ailəsini ziyarət etdi. Keşiş Luinin zəkasına çox heyran oldu. Ziyarətlərinin birində o, Luinin ata-anasından izin istədi ki, həftədə üç saat keşiş binasında oğlana dərş versin. Pallüi dindən başqa əlavə dərslər də keçəcəyinə söz verdikdən sonra ata-ana buna razı oldu.

Abbat Pallüi ilə birgə keçirdiyi o üç saati Lui həyatının ən gözəl anları saydı. Abbat İncildən hekayələr anladır, ancaq həm də uca səslə çağdaş ədəbiyyatdan oxuyurdu. Hətta o, təbiətşünaslıqdan da dərs keçməyə çalışırdı. Lui asanlıqla öyrənirdi və tezliklə uzun şeirləri əzbərdən deyə bildi. Dərs bütün il boyu sürdü. Sonra Pallüi düşündü ki, Luinin kənd məktəbinə getmə çağı yetişib. O, kənd məktəbi müəllimi Antuan Beşereyə (Antoine Becheret) müraciət etdi və müəllim də ilk öncə, düşünmək üçün zaman istədi. Luinin ata-anası Kuvre kəndinin hörmətli vətəndaşlarından olduğuna və təşəbbüsü keşişin özü etdiyinə görə, Beşere qərara aldı ki, məktəblər idarəsinin töhmət vermə riskinə baxmayaraq, Luini şagird kimi qəbul etsin.

Beşere heç bir zaman öz qərarından peşman olmadı. Lui özünün mükəmməl, istedadlı bir şagird olduğunu göstərdi. Təbii ki, o özü yazıb-oxuya bilmirdi və ona bu işdə bacısı Mariya (Marie) yardım edirdi. Ancaq Lui bundan məmnun deyildi və Beşeredən soruşdu ki, gerçəkdən də korların oxuya biləcəyi kitablar yoxmu? Müəllim etiraf etməli oldu ki, bu cür hər hansı bir kitabı tanımır. Divar kağızı mıxlarını hər f biçimində ağac kötüyünə vurmaqla oğluna yardım edən atası Simon-Rene buna son qoydu. Bunların və bir neçə saman çöpünün köməyi ilə bacısı Katrinin (Catherine) nəzarəti altında Lui oxumağı öyrəndi. Lui özü saman çöplərindən hər f düzəldə bilirdi.

Lui üç il kənd məktəbinə getdi. Həm ata-anası, həm də abbat təhsil bacarığına görə onunla qurur duyurdu. Abbat kənd məktəbindən sonra da Luinin məktəbə getməyi davam etdirmə imkanlarını araşdırdı. Kurve Markiz

Orviliyeliyə (Markisen av Orvilliers) aid idi və onun qəsr-i kəndin lap yaxınlığında yerləşirdi. Markizin xeyriyyəçi xanımı yeni abbata yardım edərək Kral İnstitutuna məktub yazdı və Luinin tələbə kimi qəbul olunmasını məktəbə tövsiyə etdi. Cavab müsbət oldu. Ata-anası vur-tut on yaşı olan oğullarını Parisə göndərməyə öncə tərəddüd etdilər, ancaq institutda korlar üçün özəl kitabların var olduğunu bildikdən sonra Lui getməyə çox həvəsli oldu və ata-anasını razı saldı.

KRAL GƏNCLƏR İNSTITUTUNDA TƏLƏBƏ

Lui Bray 15 fevral 1819-cu ildə Kral Kor Gənclər İnstitutunda dərsə başladı. Onda 35 il idi ki, Müqəddəs Viktor küçəsindəki (vid rue St. Victor) 68 nömrəli binada məktəb vardı. Dördmərtəbəli bina olduqca köhnəlmişdi. Napoleon rejimi dönəmindəki pis baxım sonucu sinif otaqları qaranlıq və nəmişlik, pəncərələrin çoxu qırıq idi. Tələbələr dar yataq zallarında yatırdılar.

Görünür, Luinin çox keçmədən vərəmə yoluxmasının səbəbi sağlam olmayan bu çevrə idi. Yemək də pis və yetərsizdi. Kolta anladır ki, Monik Bray oğluna yemək bağlaması göndərər, oğlu da onu öz çarpayısının altında saxlayardı. O, əliaçıq idi və bağlamadakıları başqaları ilə paylaşardı.

Rektor Pinyeyə görə, Luinin atası nəmişlik və binanın pis durumu haqqında deyilənləri eşitdikdən sonra öz oğlunu məktəbə yollamaqda tərəddüd etmişdi. Müqəddəs Viktor küçəsi Parisin ən yoxsul məhəlləsində yerləşirdi. Daha sonra bütün məhəllə təmizləndi və bir zaman ins-

titutun olduğu yerdə bu gün Parisin 28 sayılı postu yerləşir. Bütün il boyu rütubətli və çirkli olan institutu tələbələrin tərk edə bilməməsi natəmizlik şəraitini daha da gücləndirirdi. Yalnız çox az tələbənin yay tətlini evdə keçirmək imkanı vardı. Nisbətən Paris yaxınlığında yaşadığına görə, Lui bu imkanı olanlardan biri idi.

Lui instituta girəndə Qiye rektor idi. O, yeni tələbəni qarşıladı və dərhal icazə verdi ki, Sena çayının Fransa boyu yatağından bəhs edilən coğrafiya dərsinə girsin. Dərsi daha sonra institutun rektoru olmuş müəllim Armand Düfo¹⁸ aparırdı. Sınıfda on beş tələbə təhsil alırdı.

Yataq zalında Luinin qonşusu Qabriyel Qotye (Gabriel Gauthier) adlı 11 yaşlı bir oğlan oldu. Onlar ömürlük dost olacaqdılar. Lui Brayı instituta alışmağa öyrədən Qotye idi. Onlar öz böyük orta q maraqlarını, musiqini də yavaş-yavaş paylaşıdılar.

Andre Pinyeyə görə, Lui Bray özünün instituta gəlişini zəif bədən quruluşu və xoş, ağıllı üz ifadələri ilə çox uyğun gələn bəlli bir sadəlövh ciddiliklə xarakterizə edirdi. Başlanğıcda o, utancaq idi, ancaq çox tezliklə müəllimlərin suallarına aydın və dəqiq cavab verdi.

Aüyün üstünlüklərini danmağına baxmayaraq, rektor Sebastian Qiyenin başlıca rəftarı və ideyaları böyük ölçüdə onunla eyni idi¹⁹. Onun pedaqoji ideyaları *“Korların*

¹⁸ Pyer Armand Düfo (Pierre Armand Dufau. 1795 – 1877) nəzərdə tutulur.

¹⁹ Valentin Aüyə qarşı düşmənçəsinə köklənmiş dok. Qiye onu monarxiya əleyhinə bir xain sayırdı. Bu da, özəlliklə Aüyün məktəbə baş çəkməsini onun qadağan etməsi deməkdi (Pierre Henri, 1951/1987) (**yazarın qeydi**. Bundan sonra nəzərə alınsın ki, yazara şamil edilən bütün qeyd, çevirmə və çıxarışlar kitabçanın müəllifi Beatrix Kristensen Şöldə aiddir – red.).

təlimi haqqında araşdırma” (“*Essai sur l’instruction des aveugles*”.1817) əsərində ifadə edilmişdi. Ancaq Qiye öz pedaqoji ideyalarının praktik tətbiqi üçün keçərli olan daha böyük orijinallıq göstərmədi. O, qabartma kitab çapında istifadə edilən böyük hərflərdən ibarət bir düzüm qutusu (nabor kassası) qurdu. Lui Bray da oxumağı elə məhz bu cür kitabların köməyiylə öyrəndi. Yazı təliminə gəldikdə isə, bu sistem o qədər də praktik deyildi. Tələbələr sözləri hərfbəhərflər bir araya gətirirdilər və təbii ki, bu da çox yavaş gedirdi.

Təcrübi və ümumi fənlərə gəldikdə, hələ də Valentin Aüyün institut üçün əldə etdiyi materiallar keçərli idi. Örnəyin, coğrafiya dərsi üçün Qiyenin icazəsi ilə düzəldilən altı qabartma xəritə vardı ki, onlar Manheymlı kor Rudolf fon Vaysenburqa (Rudolph von Weissenburg) Aüyün bir yol sifariş verdiyi model əsas alınmaqla hazırlanmışdı. Hesab kitabları tam yetmirdi. Dərsləklərin ümumi sayı 14-ə çatmışdı. Onların arasında Yunan dilinin qrammatikası, Latın dilinin qrammatikası, Latınca oxu, İngilis dilinin qrammatikası, İngilis poeziyası müntəxəbatı, İtalyan dilinin qrammatikası və İspan dilinin qrammatikası vardı. Sanmaq olar ki, təhsil nəzəri təlim ağırlıqlı köhnə sxolastik gələneyə tam uyurdu. Əlbəttə, Aüy zamanında olduğu kimi həm də səbət hörmə, fırça/ süpürgə bağlama, başmaqçılıq vb. praktik fənlər də vardı. Musiqiyə böyük marağı olmasına baxmayaraq, Qiye tələbələrin eşitmə yetənəyi ilə musiqini tez öyrəndiklərini tapdıqda da icazə vermədi ki, hər hansı bir qabartma

notlar düzəldilsin. Bununla belə, Qiyenin xeyrinə deyilməlidir ki, o, tələbələrinə orqan və ofikleyd (ofikleid – nəfəsli bir musiqi aləti) çalmağı öyrətdi. O, musiqiyə kor tələbələrin yalnız vaxt keçirmə vasitəsi kimi yox, həm də onların məktəbdən sonra musiqiçi olaraq iş ala bilmək vasitəsi kimi baxırdı. O, Paris Konservatoriyasından instituta bir sıra musiqi müəllimləri gətirməkdə də başarılı oldu. Beləliklə, Lui Bray həm piano, həm də violençel üzrə yetərli dərslər aldı.

Kral Gənclər İnstitutunda səbət toxuyan tələbə.

Paris 1820

İnstitutda intizam çox sərt idi. Ən kiçik təqsirə belə ağır cəza verilirdi. Özəlliklə, cəzalar tələbələrin yeməkdən məhrum edilməsi, yaxud hansısa bağlı daxmada saatlarla oturmasından ibarətdi.

YENİ REKTOR

Lui Bray iki il instituta getdikdən sonra Qiye işdən qovuldu. Onun yerinə başqa bir həkim – Lui Brayın həyatı haqqında məlumat verən ən ilkin qaynaqlardan biri olmuş Andre Pinye keçdi. Ölümündən bir neçə ay öncə Aüyü instituta baş çəkməyə dəvət edən də Pinye idi.

Dəyərləndirmələrə görə, Lui Bray çox ağıllı tələbə idi. Pinye 1821-ci ildən 1828-ci ilədək onun qazandığı mükafatların uzun bir siyahısını göstərir. Örnəyin, o, toxumaçılıq, başmaqçılıq, qrammatika, tarix, coğrafiya, hesab, bələğət, natiqlik, ümumi qrammatika və məntiq, cəbr, həndəsə, violençel və pianino üzrə mükafat qazanmışdı. Pinye deyir ki, o, çox asan öyrənir və özünü dəqiqliklə doğruluğun xəyali birikimi kimi xarakterizə edirdi.

Pinyeyə görə, bir gün Lui orqan çalmağı öyrənmə istəyini dilə gətirdi, ancaq buna icazə verilmədi. Paris Konservatoriyasından gəlmiş müəllim institutda düzənli olaraq pianino çalmaq dərsi keçirdi. Ola bilsin, konservatorianın müdiri Mariya-Luici Kerubini (Maria-Luigi Cherubini)²⁰ onların hansısa birindən eşitmişdi ki, musiqi yetənəkli kor oğlanın orqan çalma dərsi keçmək istəyi rədd edildi. Onda Kerubini işi elə düzənlədi ki, Lui yaxınlıqda yerləşən Mükəddəs Anna kilsəsinin orqançalanı Raul Delakortdan (Raoul Delacorte) günlük dərslərsin.

²⁰ Mariya Luici Karlo Zenobio Salvator Kerubini (Maria Luigi Carlo Zenobio Salvatore Cherubini. 1760 – 1842) İtalyan kökənli tanınmış kompozitor və musiqi nəzəriyyəçisi. Fransada yaşamış və 1822 – 1842-ci illərdə Paris Konservatoriyasının başçısı olmuşdur.

Bir müddət sonra o, adi tələbə kimi qəbul edildi və öz müəllimini müvəqqəti əvəz etməyə başladı.

MÜƏLLİM

İnstitutda kor tələbələr üçün bir “karyera pilləsi” vardı. İlk pillə bir növ nəzarətçi olmaq idi, sonra adam irəliləyib təlimatçı ola bilərdi və sonda da müəllim olmaq üçün namizədliyini verməli və seçilməli idi. Lui 1823 – 1827-ci illərdə başmaqçılıq üzrə nəzarətçi idi. Görünür, öz işini yaxşı yarıtmışdı, çünki 1826/1827-ci dərs ilində ona başmaqçılıq dərsi verildi və 8 avqust 1828-ci ildə həmin fənn üzrə təlimatçı seçildi.

İnstitutun əsasnaməsində təlimatçı məqamı Aüyün məktəbi dövlət hesabına keçirilərkən yazılmışdı. Məqsəd kor tələbələrin bu yolla mənsəb əldə edə bilmələri və görənlər şəxslərlə bərabər tutulmaları olsa da, onlara qarşı hər zaman kasıb qohum kimi davranılırdı. Təlimatçı olaraq onlar hələ də tələbələrlə birgə yeyir və tələbələrlə eyni tərzdə cəzalanırdı. Onların öz yataq otaqları yox idi və öncəki yataq zallarında yatırıdılar. Rektor onların özəl məktubunu oxuyurdu və yalnız rektor icazə verdikdən sonra onlar ziyarətçi qarşılaya bilirdi. Hətta onlar öz ziyarətçiləri ilə qətiyyənlərək qala bilməzdilər və ya qapıçı, ya da hansısa bir görənlər müəllim onlara göz qoyurdu. Bununla belə, təlimatçıların bir neçə imtiyazı da vardı: onlar tələbələr kimi səxslərdə işləməyə məcbur deyildilər; ibadət və yemək vaxtı geri dönmək şərtilə onlar bazar günləri dıxarı çıxmağa izin ala bilirdilər. Üstəlik, onlar önəm-siz bir maaş – ayda 3 – 8 frank alırdı, ancaq bu da tamamilə rektorun xoş niyyətindən asılı idi.

*Lui Brayın ölüm maskası əsasında portreti.
Daqerro tipli şəkil.*

1833-cü ildə tarixçi və Daxili İşlər naziri Tyerin (Thiers)²¹ institutu ziyarət etməsi sayəsində **Pinye** kor təlimatçılara maaş üçün ildə 300 frank dövlət ödənişi aldı. Pul daha gözəl rəsmi geyimə də yetdi. Bunadək tələbələrle eyni rəsmi məktəb geyimində olan təlimatçıların indi qollarını və yaxalarını xaç biçimində palma budaqları bəzəyirdi. Brayın var olan daqerro tipli şəkildə²² yaxasındakı naxışlı palma budaqları aydınca görünür.

Nəhayət, 1828-ci ildə (onda onun 19 yaşı vardı) Lui instituta müəllim təyin edildi. O, ayda 25 frank maaş alırdı. O, bir sıra fənlərdən dərs deyirdi: qrammatika, tarix, coğrafiya, hesab, cəbr, həndəsə, piano və violonçel. Kolta və **Pinye** razılaşır ki, o, mükəmməl bir pedaqoq idi. Onlar həm də demək istəyirdilər ki, bir kor müəllim çətin mücərrədləşdirmələri tələbələrə görə müəllimdən daha yaxşı açıqlaya bilər. Kolta yazır: “O öz görəvlərini elə xoş və ağılla yerinə yetirirdi ki, tələbələri üçün onun dərslərində olma məcburiyyəti tam məmnunluqla əvəzlənmişdi. Tələbələr bir-birləriylə yalnız eyni dərəcədə yaxşı, yaxud daha yaxşı olmaq üçün yox, həm də bəyəndikləri və sevdikləri müəllimlərini duyğulandırıcı bir tərzdə sevindirmək üçün yarışırıdılar” (yazarın çevirməsi – red.).

²¹ Lui Adolf Tyer (Louis Adolphe Thiers. 1797 – 1877) Fransanın tarixçi, jurnalist və siyasətçi kimi tanınmış məşhur şəxslərindən biridir. Xatırladaq ki, o, Üçüncü Cümhuriyyət dönmində Fransanın ilk prezidenti olmuşdur (1871 – 1873-cü illər).

²² Daqerro tipli şəkil – fransız rəssam Lui Jak Mande Daqerin (Louis Jacques Mandé Daguerre. 1787 – 1851) adı ilə tanınan foto çəkmə üsulu. Əslində kimyəvi maddələrdən istifadə ilə ortaya çıxmış bu üsulu Jozef Nisefor Neps (Joseph Nicéphore Niépce. 1765 – 1833) tapmış, Daqer isə onu daha da təkmilləşdirərək tanıtmış və geniş yayılmasına səbəb olmuşdur.

Nöqtə yazısından başqa, hesab da daxil bir sıra çeşidli fənlərə rəhbərlik etməsi Lui Brayın pedaqoji istedadına bir sübutdur. Artıq deyildi ki kimi, institutda qabartma yazılı bircə riyaziyyat kitabı belə yox idi, buna görə də, Brayın hesabdan²³ dərs deməsi tələbələr üçün ayrıca dəyər daşıyırdı.

Müəllimliklə yanaşı, Lui Bray həm də Müqəddəs Anna kilsəsində orqançalan işləyirdi. Nadir bir şey kimi xatırlana bilər ki, o, 1825-ci ildə yaşadı Feliks Mendelson (Felix Mendelssohn)²⁴ ilə görüş aldı. Görüşü orqançalan kor gənci Mendelsona tərifləyən Kerubini düzənləmişdi.

NÖQTƏ YAZISI YARADILIR SONOQRAFIYANIN YARADICISI ŞARL BARBYE

Brayın nöqtə yazısının özülü Barbyenin gecə yazısıdır. Barbye 18 may 1767-ci ildə Fransada, Valansiendə doğulmuşdu. Onun atası icarəlik kral torpaqlarında nəzarətçi olduğundan bəlli imtiyazlara malikdi. Bu arada, oğlunun da hərbi təhsil haqqı vardı. Buna görə də, Şarl Barbye (Charles Barbier) 1782-ci ildə Briennndəki kral hərbi məktəbində öz təhsilini başlamağa bildi. Bu isə o de-

²³ Louis Braille. Petit memento d'arithmétique à l'usage des commerçants, contenant les nombres entiers et la fraction décimales, suivi de cent problèmes = Lui Brayl. "Təcirlərin yararlanması üçün özündə tam ədədlər, onluq kəsrlər və ardınca da yüz soru içəran kiçik hesab kitabçası" (yazarın çıxarışı – red.).

²⁴ Yakob Lüdviq Feliks Mendelson-Bartoldi (Jakob Ludwig Felix Mendelssohn-Bartholdy .1809 – 1847) Yəhudi kökənli tanınmış Alman kompozitor və dirijoru.

məkdi ki, o, 1779 – 1783-cü illərdə Briennədə oxuyan Napoleon Bonapartın məktəb yoldaşı idi. Barbye oxumuş topçu zabiti olaraq məktəbi bitirdi. İnqilab başlayanda²⁵ o, Amerikaya köçdü, orada yerölçən kimi keçinməyi öyrəndi və bir müddət də hinduların arasında qaldı.

Napoleon özünü imperator elan etdikdən və Fransada bəlli bir istiqrar yarandıqdan sonra Barbye vətənə qayıtdı. O, stenoqrafiya və gizli yazı ilə maraqlanmağa başladı. Yaxlaşmış eyni zamanda Şapp (Chappe) qardaşları optik teleqrafi icad etdilər. Tez-tez bir çox cəbhələr üzrə sürəkli savaşa olan Fransa üçün optik teleqraf, stenoqrafiya və gizli yazı çox anlam daşıyırdı. 1808-ci ildə Barbye *ekspedioqrafi* adlandırdığı bir yazı sisteminə dair bir cədvəl və sonrakı il Fransız stenoqrafiyası üçün öz ilkələrini yayımladı ki, bu da danışmış sürətinə uyğun yazmaq imkanı verən bir sistem idi. 1809-cu ildə çap olunan bir broşürdə Barbye yazını kəsib çıxarmanın və hərfləri yazmadan surəti çoxaltda bilmənin bir üsulunu tanıtdı. Heç də korları düşünməyən ixtiraçı burada toxunmaqla oxunan bir yazı ortaya çıxarmışdı. Barbyenin çeşidli yazı sistemlərinin başlıca hədəfi onları zabidlərin savaşa, ən çox da qaranlıqda oxuya bilməsi idi.

XVIII Lüdviq zamanında²⁶ Barbye rabitə birliyində kapitan idi. Elə bu üzədən də o, korlar üçün önəmli olmuş gecə yazısını icad etdi. Bir kod sistemindən ibarət bu yazı Fransız əsgərlərinə imkan verirdi ki, düşməyə öz möv-

²⁵ 1789 – 1799-cu illərdəki Fransa inqilabı nəzərdə tutulur.

²⁶ XVIII Lüdoviqin (XVIII Ludvig) Fransa kralı olduğu 1814 – 1824-cü illər nəzərdə tutulur.

qelərini bəlırtmədən qaranlıqda irəliyə və geriye xəbər göndərsinlər. Yazıda cızıq və nöqtələrin çeşidli birləşimləri bir bizlə qalın kağıza basılırdı. Hər birləşim bir adi səsi təmsil edirdi və birləşim qrupları da söz və deyimləri yaradırdı. Bir zabit kağız vərəqi altındakı yarıqlı xətkəşdən istifadə etməklə örnəyin, “düşmənlə irəliləyir”, “geri çəkilir”, yaxud “dan söküləndə yürüş” kimi qısa əmrləri işarə edə bilirdi.

Lui Brayn Kral Kor Gənclər İnstitutuna tələbə kimi qəbul olunduğu 1819-cu ildə Şarl Barbye de la Serr (Charles Barbier de la Serre) kor yazısı ilə maraqlanmağa başladı. Ancaq Barbyenin institut başçısı ilə əlaqə qurması iki il vaxt aldı. O, gecə yazısının modifikasiya olunmuş versiyasını institut müdiriyyətinə göstərmək üçün imtiyaz əldə etdi. O düşünürdü ki, *sonoqrafiya* adlandırdığı bu yeni versiya korların yazıb-oxuma sistemi baxımından yararlı ola bilər.

Hər halda, Barbye 1819-cu ildə Luvrda o çağların kor yazılı kitablarının sərgisini görmüşdü və görünür, onların belə böyük və kobud olmalarına qarşı çıxmışdı. Onun öz sistemi Latın hərflərinə bənzər deyildi və yaxşı yönü də asan oxunması idi. Barbye sonoqrafiyasının prinsipi bu idi: həm əlifbanın hərfləri, həm də bir sıra hərf birləşimləri $6 \times 6 = 36$ damadan ibarət “gözcük”lərə bölünür. Onlar öz koordinatları ilə işarə edilir və bir kağız vərəqi üzərində çəkilən, hər biri 6 qabartma nöqtədən ibarət iki şaquli xətlə təmsil olunurdu. 6 cərgə içiboş oyuq üzrə xətkəşə bərkidilirdi. Vərəqin arxasında görünən qabartma nöqtələr bir qrifellə (bizə oxşar bir əşya ilə) dəşilə bilirdi. Dəyişkən bir zolaq qrifelin hərəkətini mümkün edirdi.

Barbyenin sonoqrafiyasını kor tələbələr 1821-ci il boyunca iki yol sınaqıdılar. Öncə *Pinye* çox şübhəli idi, çünki o, il uzunluğunu çox ixtiraçının o qədər də əlverişli olmayan kor yazı sistemi ilə qarşılaşmışdı. Ancaq tezliklə onun şübhəsi heyranlığa çevrildi. Lui Bray da daxil bir çox tələbə öz üzərlərində sınaq aparılmasını arzuladılar. Onlar sistemi tez öyrəndilər və tezliklə özləri də sonoqrafidə xəbər yazmağa bildilər.

Növbəti, 1822-ci ildə gecə yazısı və gözdən əlillərin ondan necə istifadə edəcəyi haqqında mətbuatda bir çox məqalələr verildi. Akademiyanın tanınmış iki üzvü – Laseped (Lacépède) və Amper (Ampère) 1 dekabr 1823-cü ildə Barbyenin sonoqrafiyası haqqında raport təqdim etdilər. Onlar təsbit etmə bildilər ki, Valentin Aüyün qabartma yazısı ilə müqayisədə Barbyenin yazısı toxunma duyğusuna daha uyğundur. Onlar həm də kor tələbələrin sonoqrafini taktillə (toxunmaqla tanınan) latın hərflərindən olduqca daha tez oxuduqlarını təsbit etmə bildilər. Bir də, Akademiya üzvləri düşünürdü ki, gözdən əlillərin özləri yazma bildiyi üçün Barbyenin yazısı Aüyünkündən üstündür. Əlbəttə, bir qüsuru vardı ki, yazı fonetik idi və ona görə də, nə düzgün yazı çalışmalı imlalarda, nə də hesab tapşırıqlarında istifadə oluna bilmirdi. Bununla belə, Akademiya üzvləri sonoqrafiyanın yaxşılaşdırılmasına yönəlik elə bir konkret önəri irəli sürmədilər və bunu gənc Lui Bray etdi. Ancaq Brayın təklifi də anlayışla qarşılanmadı və Barbye dərhal incidi ki, onun tapıntısı ilə bağlı kor bir tərbiyəsiz gəncin öz baxışı varmış.

Barbye bütün varlığı ilə aristokrat idi və belə fikirləşirdi. Örnəyin, o düşünürdü ki, aşağı siniflərdən olanların yazmağı bilməsi gərəkmir. Hər halda, sonoqrafiyanı yaxşılaşdırmağa yönəlik Lui Brayın irəli sürdüyü təklifi onun qəbul etməməsinin səbəbi bu idi. Onda Bray hər şeyi öz əlinə aldı.

Vurğulanmalıdır ki, Lui Bray öz nöqtə yazısı sisteminin təməlinə Barbyenin sistemi durduğunu qətiyyəndanmırdı. O, 1837-ci ildə aşağıdakıları yazdı:

“Və bizim bəxtsiz qardaşlarımız üçün yararlı ola biləcək uğurlu bir şeylər edə bildiksə, bir daha vurğulamaq istəyirik ki, bu, nöqtəyə əsaslanan və korlar üçün də yararlı olan yazı sistemini ilk tapmış Cənab Barbyesiz ola bilməzdi” (Henri 1987. Yazarın çevirməsi – red.).

LUI BRAYIN NÖQTƏ YAZISI

Barbyenin sonoqrafiyasını təkmilləşdirmə işinə başlayanda Lui Brayın yalnız 13 yaşı vardı. On iki nöqtəni oxumaq zaman aldığına görə, o, hər şeydən öncə, nöqtələrin sayını azaltmaq istəyirdi. Lui Bray erkən səhərlər, yaxud tətillər boyu ata evində sonoqrafiyanı təkmilləşdirirdi. *Pinye* yazır ki, Bray 16 yaşında olanda nöqtə yazı sistemi prinsipcə hazır idi. İndi məsələ sistemin gerçəkdən də çalışıb-çalışmamasını yoxlamaqda idi. 1827-ci ildə bir qrammatika kitabının (*La grammaire des grammaires* “*Qrammatikanın təməl özəllikləri*”) hissələri nöqtə yazısında yazıldı və 1829-cu ildə Noel və Şapşalın

(Noël və Chapsal) yazdıqları Fransız qrammatikası bütünlüklə nöqtə yazısına transkripsiya edildi. 1829-cu ildə həm də yeni kor yazı sistemində ilk rəsmi kitabça – “*Procède*” çap edildi ki, onun alt başlığı İsveçcə bu anlamda idi: “*Korlar üçün söz, musiqi və dini mahnılardan ötrü yazı sistemi*. Parisdə Kral Kor Gənclər İnstitutunun müəllimi Lui Bray tərtib etmişdir”. **Pinye** anladır ki, o, mətnin surətini Brayın diqtəsi ilə normal yazıya köçürmüşdür.

“*Procède*”nin ilk versiyası 32 səhifədən ibarət idi və gələnəksəl qabartma yazı ilə basılmışdı, ancaq 14-cü səhifədə nöqtə yazısı əlifbasının ilkin təsviri vardı. O, hər biri on işarəli doqquz qrup, üstəgəl altı əlavə işarə içəriridi. Günümüzdəki nöqtə yazısı əlifbasını yalnız ilk dörd qrup xatırladır. Son beş qrup üfiqi xətlə birləşmişdir. Barbyenin 14 nöqtə hücrəli icadı da belə idi. Brayın özü deyir ki, rəqəmləri çıxmaqla beşinci qrup sistemə yad bir ilkə üzrə qurulmuşdur. Birinci qrupdan olan işarələrin altından incə xətt çəkməklə altıncı qrup qurulur. Yeddinci qrup da eyni simvollarla, ancaq bu yol xətt simvolların üstündən çəkilməklə qurulmuşdur. Səkkizinci qrupda xətlər ortada yerləşdirilmişdi, doqquzuncuda isə altından xətt çəkilməklə beşinci qrupdakı simvollar təkrarlanırdı.

Həmin yazıda Lui Bray həm də nöqtə yazısının bir yazı lövhəciyi və bir bizin yardımı ilə²⁷ necə yazıldığını

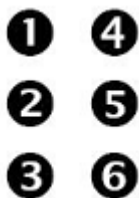
²⁷ Çağdaş Azərbaycan danışıq dilindəki Ruscadan alınmış **pribor** və **qrifel** (əslə Almanca. griffel) sözlərinin qarşılığı olaraq ədəbi dilimizdə **yazı lövhəciyi** və **biz** sözlərinin işlədilməsi daha doğrudur. Eyni anlamlar İsveçcədə **skrivplatta**

açıqlayır. Bununla belə, o, xəttin necə çəkiləcəyi ilə bağlı bir şey demir. Həm də Bray nöqtələrlə xətlərin birləşməmindən istifadə etmək düşüncəsindən olduqca tez daşındı.

Brayın mücərrəd düşüncə yetənəyi olsa da, o, heç də riyaziyyatçı deyildi. Məsələ nöqtələr arasındakı məsafəni bəlirləməyə gələndə, onun köməyi yalnız öz barmaqları idi. O, biri digəri ilə qarışdırıla biləcək bütün işarələri qırığa qoydu.

Brayın test subyektləri institutdakı bütün gənc tələbələr idi. Onun dostu və bioqrafiyasını yazan Kolta yazı sistemini öyrənəndə yaşlı idi və öz verdiyi məlumata görə, çox ağır oxuyurdu.

Bray nöqtə yazısının “nöqtə yazı hücrəsi” deyə adlandırılan özülü altı dəyişməz nöqtədən ibarətdir. Nöqtələr soldan-sağa şaquli sıralanır.

Bray nöqtə yazı hücrəsinin sol bölümünə üç işarə qoymaqla başladı. Sonra hücrənin sağ bölümündə eyni şeyi təkrarladı. Bu üsulla o, ilk altı nöqtə yazı işarəsini (1 - 6) yaratdı. Daha sonra o, 1 və 4, 1 və 5, 1 və 6 sayılı işarələri; bundan sonra da 2 və 4, 2 və 5, 2 və 6 və sonda da 3 və 4, 3 və 5, 3 və 6 sayılı işarələri birləşdirdi. Bu birləşimlər ona doqquz yeni işarə verdi: 7 – 15.

“yazı lövhəsi” və **stift** “mıx, başsız mıx, mıxça”; Türkiyə Türkçəsində **yazı tableti**, yaxud sadəcə, **tablet** və **çivi kalem** (=mıx qələm), yaxud **kalem** sözləri ilə verilir vb.

1	2	3	4	5	6			
⠁	⠃	⠅	⠇	⠉	⠋			
7	8	9	10	11	12	13	14	15
⠑	⠓	⠕	⠗	⠙	⠛	⠝	⠟	⠡

İlk on beş başlanğıc nöqtə yazı işarələri

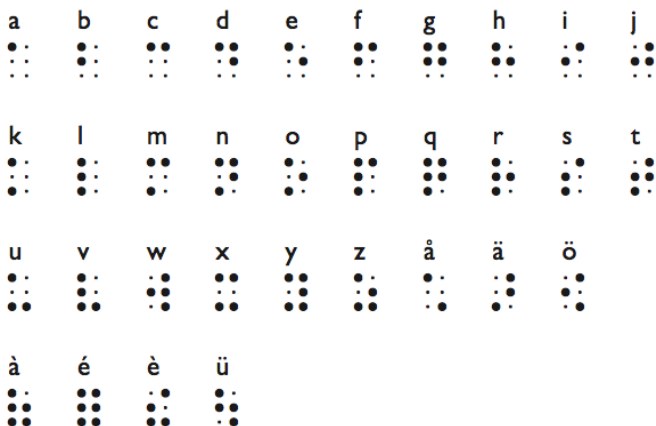
Bray praktik adam olduğu üçün öz tələbələrinə qulaq asdı və başqa işarələrlə qarışdırıla bilən 3, 4 və 6 sayılı işarələri tezliklə ortadan qaldırdı. O, 5 və 15 sayılı işarələri də sildi.

1830-cu ildən institut üzrə yazı çalışmalarında Bray sistemindən istifadə edildi və güman olunur ki, işarələr sistemində xəttlər onda yoxa çıxdı.

Bu gün istifadə edilən nöqtə yazısı əlifbası 1837-ci ildə prinsipcə hazır idi. O, 63 işarədən ibarətdi və Barbye işarələr sisteminin açıq-aydın təkmili idi. “*Procéde*”nin 1837-ci il ikinci nəşrində sistemin bir dəyərləndirilməsi də var. Ön sözdə Bray yazır: “*Biz fürsətdən yararlanır, bir sıra faydalı müşahidə və zəruri tətbiqlər üçün dəyərli kor kolleqalarımıza təşəkkürlərimizi əlavə edirik*”. Təəssüflər ki, Bray sisteminin özünün necə gəlişdiyini göstərəcək önəmli sənədlər çatışmır.

Beləliklə, “*Procéde*”nin ikinci nəşri nöqtə yazısı əlifbasının, rəqəmlər/rəqəm işarələri və durğu işarələrinin bitkin versiyasını içərir. Həmçinin kitabda qeydlər və

musiqi işarələri sistemi üçün çağdaş uluslararası Bray not yazısının özülü olan bir qısa yazı sistemi də var.

İsveç nöqtə yazısı əlifbasının bugünkü görünüşü

NOT YAZISI

Brayn not yazısı üçün çıxış nöqtəsi pianinonun dilləri və oktavaları idi. Pianino dillərində şkala üzrə oktavadan oktavaya eyni ardıcılıqla təkrarlanan yeddi ton var. Şkalanın yeddi tonu C, D, E, F, G, A və H²⁸ nöqtə yazısının d, e, f, g, h, i və j hərflərilə ifadə olunur. Bu hərflər bütün səkkizlik notlar üçün keçərlidir, belə ki, səkkizlik C notu d hərfinə, səkkizlik D notu e hərfinə uyğun gəlir vb.b.k.

²⁸ İngiliscə və Almanca notlar hərflərlə göstərilir: C=do, D=re, E=mi, F=fa, G=sol, A=İya, B İng./H Alm. =si

O, səkkizlik notu 6 nöqtəsi ilə böyüdüb çərək not icad etdi. Səkkizlik notu 3 nöqtəsi ilə böyütmək vasitəsilə bir yarımnotun nöqtə yazısındakı qarşılığı yaradıldı. Bir bütöv not səkkizlik kimi eyni damada 3 nöqtəsi və 6 nöqtəsinin yardımı ilə biçimləndi. On altılıq bütöv notlar kimi, otuz ikilik yarımnotlar kimi, altmış dördlük dördlük notlar kimi və yüz iyirmi səkkizlik də səkkizlik notlar kimi eyni üsulla yaradıldı.

C D E F G A H Fasilə

Bütöv, yaxud
on altılıq not

Yarım, yaxud
otuz ikilik not

Dördlük, yaxud
altmış dördlük not

Səkkizlik, yaxud
yüz iyirmi səkkizlik not

Nöqtə yazısında musiqi notları

Bray tonların dərinliyini və ucalığını işarələmək üçün *oktava işarəsi* adlandırdığı işarədən istifadə etdi. Bu işarə dərhal göstərir ki, sonra gələn notlar yeddi oktavadan hansına aiddir. Bir musiqi parçasının, yaxud onun bir

bölümünün ilk notundan öncə həmişə oktava işarəsi olmalıdır. Ancaq əgər bir not öncəki eyni oktavaya aiddirsə və bəliirlən tonlar da ən azı altı tona ayrılmırsa, oktava işarəsi yazılmır. Bir not öncə gələn başqa bir oktavadakı notdan ən azı dörd ton pilləsi qabaqdadırsa, o zaman önündə oktava işarəsi qoyulacaqdır. Bray həm də fasilə, not açarı, uzun notlar, intervallar vb. üçün işarələr yaratdı.

İndi kor musiqiçilərin yararlanması üçün təkcə öncəki sistemdən daha asan oxunan yox, həm də adicə bir yazı lövhəciyi ilə yazıla bilən bütöv bir yeni sistem vardı. Artıq bu sistem yüz ildən çoxdur ki, dünyada aparıcıdır. Bir sıra konfranslarda modifikasiya olunmasına və gəlişdirilməsinə baxmayaraq, Bray sistemi ortaya çıxaran zaman özül prinsip nə idisə, indi də eynilə qorunmaqdadır.

NÖQTƏ YAZISI RƏSMƏN BƏYƏNİLİR

Bray sisteminin tam qəbul edilməsi yaxlaşq 25 il çəkdi. Fransada 1854-cü il nöqtə yazısının korların yazısı olaraq rəsmən qəbul edildiyi il kimi bəliirlənmişdir. ***Pin-yenin*** institut rektoru olduğu 1821 – 1840-cı illər boyu nöqtə yazısına münasibət başlıca olaraq müsbət idi. Bil-diyimiz kimi, ***Pinye*** iki qrammatika kitabının çapına icazə vermiş və 1830-cu ildən başlayaraq yazı çalışmaları üçün Bray nöqtə yazısından istifadəni qəbul etmişdi. Əlbəttə, “*Procéde*”nin iki nəşrini də institut çap etmişdi və onun rəsmi möhürünü daşıyırdı. 1834-cü ildə ***Pinye*** Bray mətnlərinin Parisdə illik sənaye sərgisinə qoyulmasına icazə verdi. Bu onu göstərir ki, o çağlarda

yazı olaraq yeni sistem qəbul edilmək üzrə idi. İnstitutun hökumətə 1833, 1837 və 1839-cu illər raportlarında da nöqtə yazısı xatırladılır. 1837-ci ildə institut üç cilddən ibarət “Fransa tarixi” dərs vəsaitinin çapına icazə verdi. Bu kitabda yerə qənaət üçün hərflər və sətirlər arasındakı məsafə olduqca sıx idi ki, bu da kitabı çətin oxunan edirdi.

DÜFO REKTOR OLUR

1840-cı ildə prorektor Armand Düfo (Armand Dufau) *Pinyeni* tamamilə dindar meyilli olmaqda suçladıqdan sonra *Pinye* məcburən təqaüdə çıxdı. Yeni rektor Düfo oldu. Deyilir ki, Düfonun rektor olduğu dönm²⁹ nöqtə yazısı üçün çöküş dönəmi anlamına gəlirdi. Ehtimal ki, Düfonun rektor olduğu ilk on il boyunca (1840 – 1850) gəlişmə bir az əngəllənmişdi, ancaq eyni zamanda, o, yeni pedaqoji ideyalarla maraqlanırdı və ABŞ-da, Şotlandiyada korlar üçün tədris sahəsində olanlar onu çox heyrləndirmişdi. Bu ölkələrdəki pedaqoqların təsiri altında o, Edinburq və Filadelfiyada istifadə olunan qabartma əlifbanı ortaya çıxardı. Buna baxmayaraq, nöqtə yazısı heç də tam yasaqlana bilməzdi, çünki bu dönm boyu nöqtə yazısında bir sıra əsərlər çap edilmişdi. Bunlardan biri – “*Xaç yolu*” əsəri (“*Chemins de croix*”) Parisdə Valentin Aüy muzeyində qorunur. Bir sıra musiqi

²⁹ Pyer Armand Düfonun (Pierre Armand Dufau. 1795 – 1877) rektor olduğu illər: 1840 – 1855.

çalışmaları da çap edilmişdi, ancaq onlarda mətnlərin özü qabartma hərflərlə basılmışdı, notlar isə nöqtə yazısında idi.

1847-ci ildən etibarən kitablar yenidən yalnız nöqtə yazısında çap edilməyə başladı. İnstitut üzrə yazı yarışları keçirildi və bunlarda yalnız nöqtə yazısı istifadə olundu.

1852-ci ildə tələbələrə institutun illik mükafatı verilərəkən Düfo öz nitqində Brayın adını xatırlatdı və dedi:

“...ölüm bizim müəllimlərimizdən birini – nöqtələrdən törəmiş sadə və xeyirli yazı sistemini tapdığına görə korların təşəkkür borcu olan görkəmli və istedadlı Lui Brayı əlimizdən aldı. Doğrusu, bunsuz tələbələr belə bir uğur qazana bilməzdilər ”.

Rəsmi nitqi açıqlayır ki, bu çağlarda Düfo nöqtə yazısının üstünlüyünə tamamilə inanmışdı. Elə bu çağlarda o, bir kor kişiye – Remi Furneyə (Rémy Fournier) icazə verdi ki, institutun çap işlərini boynuna götürsün və yenidən nöqtə yazısı çapına keçsin.

Pyer Anri hesab edir ki, nöqtə yazısı iqtidarın buyuruğu ilə yox, korların özlərinin onu istifadə etməsi və belə coşqunluqla gəlişdirməsi yolu ilə bu cür uğur qazanmışdır. Nöqtə yazısı mətbəəsi üçün gərəkən keçici dəzgahları da gəlişdirən məhz tələbələr və onların kor müəllimi idi.

1854-cü ildə Fransada rəsmən qəbul edilən nöqtə yazısı ölkədən xaricdə də yayılmağa başladı. Hələ

“*Procéde*”nin 1837-ci il buraxılışında Lui Bray “Atamız bizim” duasının altı çeşidli dildə anladılmasına icazə vermişdi ki, bu da, şübhəsiz, nöqtə yazısı haqqındakı bilgiləri başqa ölkələrə də yaymaq cəhdi ilə bağlı idi. Pinyeyə görə, yazı Filadelfiya, Qlazqo, Edinburq, Brüssel, Madrid, Budapeşt və Kopenhagendəki korlar institutlarına göndərilmişdi. Ancaq Brayın nöqtə yazısı ilə bağlı bilgiləri başqa ölkələrə də yaymaq məsələsində ən öncül insan prorektor Jozef Qade (Joseph Guadet. 1795 – 1880) idi. O, 1884-cü ildə institutun Əlillər Bulvarında (Boulevard des Invalides) yeni bir binaya köçməsi ilə bağlı söylədiyi uzun nitqində nöqtə yazısının ilkələrini və üstünlüyünü açıqladı. 1855 – 1865-ci illərdə o, bir çox xarici ölkə pedaqoqlarının oxuduğu “*Korların müəllimi*” (*L’instituteur des aveugles*) adlı bir dərgi çap etdi və dərgidə nöqtə yazısının kamilliyini dəfələrlə vurğuladı. Bu təbliğata baxmayaraq, nöqtə yazısının ün qazanması olduqca uzun zaman aldı. Hələ də fikir var ki, görənlər kimi, korların da eyni tip dərin köklü əlifbası olmalıdır.

Fransa xaricində nöqtə yazısını cədvələ daxil edən ilk institut fransızdilli İsveçrədə, Lozanna (Lausanne) şəhərindəki institut idi. Bu, 1852-ci ildə baş verdi, ancaq sistemin bütün İsveçrədə rəsmən qəbul edilməsi altı il çəkdi. “*Korlar Yurdu*” (*Asile des Aveugles*) institutunun rektoru dok. Erzel (Dr. Herzel) bu qərarı Fransa, Almaniya və İngiltərəyə səfərdən sonra almışdı. 1860-cı ildə Erzel bir nöqtə yazısı mətbəəsi də qurdu və həmin ilin yeni il axşamı Fransa xaricində ilk nöqtə yazısı kitabı

çap olundu. Bu, *Yuhanna İncilinin*³⁰ Fransızca tərcüməsi idi. Bir neçə il sonra İsveçrədəki almandilli Korlar İnstitutu üçün də dərs vəsaitləri çap edilməyə başladı.

İsveçrə xaricindəki almandilli aləmdə nöqtə yazısının uğur qazanması qırx il çəkdi. Əslinə baxanda, Alman və Avstriya pedaqoqları görürdülər ki, tələbələr üçün nöqtə yazısından istifadə etmək asandır, ancaq onlar “korların yazısı görənlərin yazısından fərqli olmamalıdır” kimi *standartlaşdırılmış prinsipdən* qopa bilmirdilər.

1860-cı illərin sonlarında Leypsiqdəki Müqəddəs Mariya məktəbində bir mələz (hibrid) nöqtə yazısından istifadə edilməyə başlandı. Brayın nöqtə yazısı əlifbasındakı ilk qrupun Alman dilində ən işlək hərfləri – e, n, r, u, i, l, p, g, d, f təmsil etməsi qəbul olundu. Bu “tapıntı” 20 % nöqtəyə qənaət anlamına gəlirdi, ancaq bu qənaət yalnız yazıda gözə çarpırdı. Bu, yerə qənaət anlamına gəlmirdi, çünki hələ hərflərin sayı eyni çoxluqda idi. 1873-cü ildə Leypsiqdə gerçəkləşmiş ilk kor müəllimlər konqresində nöqtə yazısı əlifbasının Alman variantı böyük dartışmalara yol açdı. “Bray orijinalına” keçməkdə istəklili olan müəllimlər çox deyildi. 1876-cı ildə Drezdendə gerçəkləşən növbəti konqresdə almandilli on dörd məktəb hələ də mələz Alman modelinə bağlı qaldığı halda, on bir məktəb yazının əslinə keçmişdi.

İngiltərədə Bray nöqtə yazısının təsir göstərməsi özəlliklə çətin idi. 1868-ci ildə hamısı Latin əlifbası

³⁰ Yuhanna İncili (Johannesevangeliet) – dörd İncil kitabından biri. Bibliyanın Yeni Əhd (Əhdi-cədid) hissəsi 27 kitabdan ibarətdir ki, onlardan ilk dördü İncil adlanır və xristian dünyasında qəbul edilir. Bunlar Matta İncili, Mark İncili, Lukas İncili və Yuhanna İncilidir.

əsasında qurulmuş dörd çeşidli sistemdən (Mun, Fray, Alston və Qall) və iki qısa yazı sistemindən (Lukas və Frere) istifadə olunurdu. Bu zaman işə görkəmli kor pedaqoq Tomas Armitaj (Thomas Armitage) müdaxilə etdi. Təməlini onun qoyduğu prinsipə görə, ən yaxşı yazı sisteminin hansı olması ilə bağlı qərar vermək yalnız istifadəçilərin, yəni korların özlərinin səlahiyyətidir. Buna görə də, o, yalnız kor şəxslərdən ibarət bir komitə qurdu. 1870-ci ildə komitə ən yaxşı sistemin yazı üçün nöqtə yazısı, oxu üçün də Mun sistemi olmasını açıqladı. Artıq indi çox keçmədi ki, kor yazısı mətbəəsi üzrə də nöqtə yazısı işlək oldu. Armitaj da burada aparıcı güc idi. 1883-cü ildə İngilis kor məktəblərinin çoxu nöqtə yazısına keçmişdi.

1878-ci ildə Parisdə “korların və kar-korların gəlişdirilməsi üçün” çox önəmli bir uluslararası konqres keçirilmişdi. Vahid bir uluslararası sistem tapmaq məqsədilə çap və yazı üçün çeşidli metodları araşdırmaqdan ötrü ayrıca bir komissiya qurulmuşdu. Komissiya Belçika, Danimarka, İngiltərə, Fransa, Hollandiya, İtaliya, İsveç, İsveçrə, Almaniya, Macarıstan və Avstriya təmsilçilərindən ibarətdi. Komissiya nəticə çıxardı ki, Bray nöqtə yazısı universal yazı biçimi kimi qəbul olunsun. Amsterdam Korlar Məktəbinin rektoru dok. Meyer 1878-ci il sentyabrın 27-də öylədən sonra Türlri Çiçək köşkündəki (Blomsterpaviljongen i Tuilerierna) bir toplantıda qərarı təqdim etdi.

Orada təmsil edilən ölkələrdən Bray nöqtə yazısının ümumi tətbiqində gecikən təkə ABŞ oldu. ABŞ-da nöqtə yazısı yalnız 1971-ci ildə standartlaşdı.

YUNESKO 1953-cü ildə Bray nöqtə yazısını dünyadakı korlar və başqa gözdən əlillər üçün universal yazı biçimi elan etdi³¹.

LUİ BRAYIN BAŞQA TAPINTILARI

Lui Brayın özü görənlərin korlarla və korların da görənlərlə ünsiyyət qurması üçün nöqtə yazısından hər hansı bir geniş ölçüdə istifadə ediləcəyinə inanmırdı. O, nöqtə yazısına, hər şeydən öncə, korların bir-birləri ilə ünsiyyət qurma və çap mətnləri yolu ilə bilgi təmin etmə vasitəsi kimi baxırdı. Korlar görənlərə məktub yazmaq istəyəndə onlara yardım üçün cürbəcür tipdə cihazlar vardı. Pinyeyə görə, Brayın özü qələm-mürəkkəblə çox gözəl yazırdı. Ancaq Lui Bray özünün nəzarət edə biləcəyi bir Latin yazısı istəyirdi. O, 1839-cu ildə yaxlaşiq *“Nöqtələrin yardımı ilə korların istifadə edəcəyi hərflər, xəritələr, geometrik fiqurlar, musiqi notları vb. yaratmaq üçün yeni bir metod”* adlı 16 səhifəlik kiçik bir broşür çap etdi. Bu sistemin prinsipi çarpaz tikişli bir naxışı xatırladır.

Yeni layihə ən azı iki baxımdan uğurlu idi. Bir yandan, korların görənlərlə və tərsinə, görənlərin korlarla yazışmasını mümkün edəcək bir məşin ideyası verdi. O biri yandan, görənlərin oxuya, ancaq korların yoxlaya biləcəyi tam bir silsilə qabartma yazılar üçün start işarəsi oldu. Anriyə görə, əgər xəstəlik Brayın işini dayandır-

³¹ Xatırladaq ki, bu yöndə ilk tövsiyələr YUNESKO-nun 1950 – 1951-ci illərdə keçirilən Uluslararası Brayl Konfranslarında qəbul edilmişdir.

masa idi, o, bəlkə də, bu ideyanı davam etdirməklə kor bəstəkarlar üçün böyük önəmi olan başqa sorunları çözmüş, daha doğrusu, görənlərin də oxuya biləcəyi notlar yaza bilmişdi.

Nöqtə yazı sistemi, deyildiyi kimi, hələ 1825-ci ildə hazır idi, ancaq onda bir cihaz yaratmaq qalırdı ki, adam onun yardımını ilə yaza bilsin. O zaman kor şəxslər puldan daha çox sıxıntı çəkdiyi üçün Brayın tələbi bu idi ki, cihaz sadə və ucuz olsun. Onda kor dostu Fuko (Foucault) yardımçı olaraq işə qatıldı.

Fransua-Pyer Fuko (François-Pierre Foucault) 31 oktyabr 1797-ci ildə anadan olmuşdu. O, altı yaşında olanda görmə qabiliyyətini itirdi. Kral İnstitutunu sınaqdan keçirdi və 1832-ci ildə Kənz-Vənə (Quinze-Vingts) qəbul oldu. 1871-ci ildə vəfat etdi.

Fuko sanki yaradıcılıq sevinci ilə dolu idi. O, peşəkar musiqiçi idi və bir sıra nəfəsli alətləri təkmilləşdirmişdi. Həmçinin o, yazı makinasının sələflərindən birini ixtira etmiş və buna görə, 1850-ci ildə Parisdəki bir sərginin qızıl medalını almışdı. 1851-ci ildə Londondakı dünya sərgisində eyni ixtira üçün o daha bir qızıl medal aldı.

1841-ci ildə Fuko Brayın taktil Latin yazısı üçün bir makina düzəltdi. Fuko makinanı *place à pistons* adlandırdı, sonralar o, *rafiqraf* adı aldı. Brayı valeh edən bu yeni ixtira birbaşa kağıza da yazıla bilmə yönündə sürətlə gəlişdi. 1900-cü illərin başlanğıcında rafiqrafiyadan qismən istifadə olundu. Brayın niyyətinə baxmayaraq, o, olduqca baha idi. Bu səbəbdən, Brayın tələbələrindən biri olmuş institut müəllimi Viktor Ballü (Victor Ballu) 1865-ci ildə həm Brayın Latin sistemini bir az islah etdi, həm

də bu gün belə istifadə olunan ucuz bir yazı lövhəciyi – Ballü çərçivəsi³² yaratdı.

BRAYIN XƏSTƏLİYİ VƏ ÖLÜMÜ

1835-ci ildə vərəmin ilk bəlişləri özünü göstərəndə Brayın yalnız iyirmi altı yaşı vardı. Şübhəsiz, xəstəliyin səbəbi institutda qaldığı 16 il idi. 1843-cü ildə məktəb şəhərin daha sağlam bir bölgəsində yeni bir binaya köçsə də, artıq Lui üçün gec idi.

1835-ci ildə olduqca ciddi xəstəliyə tutulandan sonra Bray dincəlmək və özünə gəlib güc yığmaq üçün müntəzəm şəkildə evlərinə – Kuvreyə getməyə başladı. O, Kuvredən başqa yerlərə də səyahət etmiş, o sıradan, görünür, Overnə (Auvergne) də baş çəkmişdi. Kolta söyləyir ki, Bray sonralar öz şahmat rəqibi olan bir rəssamla orada qarşılaşmışdı.

Brayın xəstəliyi onun müəllimlik işinin bir qədər azalmasına səbəb oldu. O, 1840-cı ildən başlayaraq daha sinif müəllimi kimi işləyə bilmədi, çünki bu onun ağ ciyərləri üçün yorucu idi. Düfo 1844-cü ildə onu müəllimlik xidmətindən tamamilə azad elədi, ancaq həm də Daxili İşlər nazirinə yazıb xahiş etdi ki, müalicə ala bil-

³² Məndə: **Ballus reglette**. İsveçdəki Fransız kökənli **régle** “yazı lövhəciyi” sözü **regel** “kiçik xəttə; qayda; çərçivə” kökündən törəmişdir və Viktor Ballünün (1829 – 1907) yaratdığı yazı lövhəciyi də məhz nöqtə yazısını bəlli bir çərçivə içərisinə salmağa yönəlikdir. Ona görə də, Viktor Ballünün 1865-ci ildə yaratdığı və bu gün də istifadə edilən həmin yazı lövhəciyinin (tablet, priborun...) adını – **Ballus reglette** terminini həm **Ballü yazı lövhəciyi**, həm də **Ballü çərçivəsi** kimi çevirmək olar.

məsi üçün Lui Brayın institutda saxlanmasına icazə verilsin. 1847-ci ilin başlarında o öz müəllimlik görevinə qayıtdı. 1850-ci ildə rəfiqəfiyanın yaradılması və yeni yazı sisteminin gəlişməsi ilə bağlı olaraq, o, işdən uzaqlaşması üçün nazirdən icazə istəməsini Dufodan xahiş etdi, ancaq bu istək rədd olundu.

1840-cı ildən bəri musiqi dərslərini çıxmaqla, Lui Brayın müəllimlik saatları çox az idi. Paris kilsələrinin çoxunda bir orqançı kimi onun hər zaman işi vardı. O, son dəfə yatağa düşəndə Sevr küçəsindəki Müqəddəs Lazar Kapelində (Chapel St Lazare vid rue de Sèvres) iş almırdı. 1851-ci il dekabrın 4-dən 5-ə keçən gecə onun şiddətli qanaxması oldu. Ehtimal ki, bunun əsas səbəbi soyuqdəyməyə saymazyanə yanaşması idi. Sonrakı günlər boyunca onun yeni qanaxmaları baş verdi. İppolit Koltaya görə, həyatının tezliklə bitəcəyini duymasına baxmayaraq, Lui Bray çox sakitdi və xahiş etdi ki, sakrament³³ qəbul eləsin.

Sakrament qəbul etdiyi günün səhəri ona baş çəkən dostlarına aşağıdakıları bildirdi:

“Dünənki gün mənim həyatımın ən gözəl və ən böyük günlərindən biri idi. Belə bir olaydan sonra adam dinin qüdrətini və ehtişamını anlayır. Hər halda, söhbət ürəyin anlaşılmaz bir sirrindən gedir. İnanıram ki, mənim yer

³³ Sakrament (Latın.sacramentum “sirr; müqəddəslik” sözündən) xristianlıqda sirli, əsrarəngiz olduğuna inanılan ayin və mərasimlərin ümumi adı. Katolik və pravoslav məzhəblərində yeddi əsas sakrament var: 1. xaç suyuna salma; 2. konfirmasiya (Latın. komformatio “təsdiqlənmə”) və ya ətirli yağ sürtmə; 3. tövbə; 4. nigah; 5. son yağlama; 6. rahiblik; 7. yevkaristin (birləşmə və ya çaxır-çörək yemə ayini).

üzərindəki görəvim bitmişdir. Dünən mən ən yüksək sevinci daddım, Tanrı əbədi umudun işıq saçan şəfqətinin mənim gözlərimdə parlamasını mənə layiq gördü. Bütün bunlardan sonra, məni yerdəki həyata bağlamaq gücü olacaq kimsə, nəşə çətin tapıla bilər. Doğrudur, Tanrıya dua etmişdim ki, məni bu dünyadan uzaqlaşdırsın..., ancaq eyni zamanda, duyurdum ki, mən birbaşa təkid etmirəm”.

Kolta davam edir:

“On gün sonra Milad gəldi və o xəstə dindar bayramı öz yatağında keçirmək istədi... Öz ruhi sakitliyini qorumaq üçün dostlarından xahiş etdi ki, mövsüm bayramına və onun xəstəlik durumuna özəlliklə uyğun olan bir neçə xoş hikmətli söz desinlər. Bu hikmətli sözlər qısa və mənalı olmalı idi, çünki o, nə uzun-uzadı din dilini, nə də günlük danışığı xoşlamırdı. Öz dini işlərini yoluna qoymaqla bircə o, fani işləri də düzənləməyi unutmadı. O, bir notarius çağırıb öz son istəklərini diqtə etdi və onun əliaçıqlılığı yalnız Tanrıya və mirasdan pay alanlara bəlli idi. Son xəstəliyi boyunca onunla ən çox olan həmkarları zaman-zaman onun diqtəsi ilə etmək istədiyi bütün yaxşılıqların və dostlarına vermək istədiyi xatirə əşyalarının siyahısını yazdı” (Yazarın çevirməsi – red.).

1852-ci il 6 yanvar Lui Brayn həyatda son günü oldu. O, son yağlama mərasimini³⁴ qəbul etdikdən sonra öz

³⁴ Xristianlıqda sirli, əsrarəngiz olduğuna inanılan yeddi əsas ayın və mərasimdən biri. Adətən, 9 – 12 yaşlı uşaqlara ilk ətirli yağ sürtmə (konfirmasiya “təsdiqlənmə”) ayından fərqli olaraq, son yağlamada xəstə və ölüm ayağında olan insanların bədəninə son yağ sürülür və inanılır ki, bu yağ

qardaşını³⁵ və dostlarını ağırladı, hər birinə bir xatirə əşyası verdi. O, çox danışa bilmirdi, ancaq dodaqları ilə kiçik hərəkətlər edirdi. Kolta bütün günü onun ölüm yatağı yanında oturdu. O bildirir ki, ölümlə çarpışma yaxlaşiq saat dördə başladı və saat səkkizin yarısındanək sürdü, sonra *“Lui Bray öz saf ruhunu Tanrıya təslim etdi”* (Yazarın çevirməsi – red.).

Düfo izn verdi ki, onun üzünün ölüm maskasını çıxarsınlar və sonralar onun Panteondakı (Panthéon) qəbirüstü abidəsini bəzəyən büstü elə bu maska əsasında hazırlandı.

Lui Bray Kuvredəki mülkünü yaxın qohumlarına vəsiyyəət etdi, İppolit Kolta isə bir məbləğ pul, pianino, yataq mələfələri və elmi alətlər aldı. Bray həmçinin Kuvredəki keşişə 60 frank ayırmışdı ki, kənd kilsəsində onun ruhu üçün ayin düzənləsin.

O, 1852-ci il 10 yanvarda öz kəndi Kuvrenin qəbiristanlığında dəfn edildi. Yüz il sonra Fransa Respublikası Lui Brayı öz böyüklərindən biri kimi tanıdı və onun külü Parisdəki Panteona köçürüldü.

SÖZ ARDI

Bu gün nöqtə yazısı aparıcı kor yazı sistemidir. Xatırladığı kimi, 1953-ci ildə YUNESKO-nun qərarı ilə Bray yazısı dünya standartı olaraq tövsiyə edildi. Böyük Brita-

onların ruhlarının cismani dərdlərdən arınmasına və suçlarının bağışlanmasına yardım edəcəkdir.

³⁵ Böyük qardaşı Lui-Simon Brayl (Louis-Simon Braille. Doğum. 1795) nəzərdə tutulur.

niyada nöqtə yazısı ilə yanaşı, Mun sistemi deyilən yazıdan da istifadə olunur.

1970-ci illərdə düşünülürdü ki, nöqtə yazısı təhlükəlidir. Onda böyük ölçüdə danışan kitablar və danışan qəzetlər istehsalı başlamışdı. Ancaq 1980-ci illərdə bilgisayar texnologiyasının ün qazanması nöqtə yazısının qurtuluşu anlamına gəldi. Çevirmə proqramları və nöqtə yazısı printerləri ilk dəfə olaraq nöqtə yazısının daha böyük ölçüdə istehsalına imkan yaratdı. Çox keçmədi ki, texnologiya da gəlişdi və nöqtə yazısı istifadəçilərinə özəl bilgisayarlardan istifadə etmə imkanı yarandı. Örnək üçün bu, barmaqlarla nəzarət edilə bilən nöqtə yazısı ekranını bilgisayara qoşmaqla edilir. Nöqtə yazısı ekranı klaviaturanın altına qoyulan bir lövhə biçimindədir. Bu ekran vasitəsilə gözdən əlillər bilgisayar ekranında olanları oxuya bilir.

Bütün yazı işarələrini (örnəyin, bilgisayar proqramındakı işarələri) təmsil etməkdə nöqtə yazısının altılıq hücrələri yetərli olmadığı üçün səkkiz nöqtəli sistem gəlişdirildi. Hələlik səkkiz nöqtə yazısının kağız çapı çox seyrəkdir.

Qısa yazı sisteminin çeşidli növləri nöqtə yazısının ölkə və ya dil sınırlarını aşaraq yayıla bilmədiyi anlamına gəlir. Təhsil olmadan, örnəyin, İsveçli məktəb uşaqlarının qısadılmış İngilis nöqtə yazısını oxuması çətindir. Bununla belə, bu gün bilgisayar texnologiyası o anlama gəlir ki, sənədlər həm tam, həm də qısaldılmış nöqtə yazısında təqdim edilə bilər.

TÖVSIYYƏ QAYNAQLAR

Blücher, Eric (1972). Louis Braille – den moderna blindskriftens konstruktör. *Blindskrift*. Enskede: De Blindas Förening

Braille Louis, 1809–1852 (1999). *Correspondence inédite. Éditée à partir de lettre originale.*: Paris: Archives INJA

Christensen Sköld, Beatrice (2000). *Valentin Aüy , blindpedagogikens fader*. Rapport 2000:1. Stockholm: Talboks- och punktskriftsbiblioteket (TPB)

Coltat, Hippolyte (1853). *Notice biographique sur Louis Braille*

Dufau, P-A (1852). *Notice historique, statistique et descriptive sur l'Institution Nationale des Jeunes Aveugles de Paris*. Paris

Guillé, Theodore (1817). *Essai sur l'instruction des aveugles*

Harris, Elizabeth M. (1981). *In Touch. Printing and writing for the Blind in the Nineteenth Century*. Published for the National Museum of American History by the Smithsonian Institution Press: Washington D.C.

Aüy , Valentin (1786). *Essai sur l'éducation des avugles ou Exposé de différens moyens, véfirier par l'expérience, pour les mettre en état de lire, à l'aide du tact, d'imprimer des livres dans lesquels ils puissant prendre des connaissance de langues, d'histoire, de Géographie, de Musique & c., d'exécute différens travaux relatifs aux métier*. Paris: M. Clousier, imprimeur de Roi

Henri, Pierre (1951/1987). *The life and work of Louis Braille 1809–1862*. South African National Council for the Blind: Pretoria

Johansen, Folke (1983). *Sådan fik danske blinde et skriftsprog. En historisk oversigt*. Social- og sundhedsforvaltningen i København. Hellerup: Institutet for Blinde og svagsynede

Pignier, André (1859). L'Introduction (förord). *Procéde pour écrire les paroles, la musique et le plain-chant, etc... Il a supprimé les traits de son alphabet par Louis Braille*. Paris.

Roblin, Jean (1955). *The Reading Fingers*. American Foundation for the Blind: New York

Ström, Oscar (1972). Spela noter på punkt, *De Blindas tidskrift: Braille 150 år*. De Blindas Förening:

Yığılmağa verilmişdir: 00.00.2011
Çapa imzalanmışdır: 00.00.2011
Fiziki çap vərəq 000.
Kagız format: 000.
Tirajı: 1000.

”Qismət” mətbəəsində
offset üsulu ilə çap edilmişdir.

Azərbaycan, Bakı, AZ1122, H.Zərdabi pr. 78
Tel: (+994 12) 497 57 61, Faks: (+994 12) 497 70 23
E-mail: qismetaz@yahoo.com